

Əpoş VƏLİYEV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutunun

*“Qərbi Azərbaycan folkloru” şöbəsinin
aparıcı elmi işçisi,*

E-mail: elyaravelisoy@mail.ru

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2025.3.63>

ZƏNGƏZURDA NOVRUZ – UNUDULMAYAN ADƏT-ƏNƏNƏLƏR

Açar sözlər: Azərbaycan, Zəngəzur, folklor, Novruz, mərasim, adət-ənənə.

РЕЗЮМЕ

НОВРУЗ В ЗАНГЕЗУРЕ НЕЗАБЫВАЕМЫЕ ОБЫЧАИ И ТРАДИЦИИ

С начала XX века древняя азербайджанская земля Зангезур поэтапно передавалась Армении. Население Зангезура всегда отличалось трудолюбием, занималось животноводством, земледелием и шелководством. Указом Верховного Главнокомандующего, Президента Ильхама Алиева от 7 июля 2021 года был создан Восточно-Зангезурский экономический район. Этот Указ вновь вернул древнему названию Зангезур статус географической и административной единицы на карте. Зангезур, как и другие регионы Азербайджана, богат образцами фольклора. Фольклорное наследие древнего Зангезура также привлекает внимание своим разнообразием обрядов, традиций и обычаев. Как и во всех уголках страны, праздник Новруз в Зангезуре отмечается с особым размахом и торжественностью. Обряды отражают историческое прошлое и идентичность каждого народа. Поэтому их сохранение имеет важное значение для укрепления национального единства и защиты культурного наследия. Сохранение этих ценностей — обязанность каждого гражданина Азербайджана.

Ключевые слова: Азербайджан, Зангезур, фольклор, Новруз, церемония, традиции.

SUMMARY

NOVRUZ IN ZANGAZUR – UNFORGETTABLE TRADITIONS

Since the early 20th century, the ancient Azerbaijani land of Zangazur was gradually handed over to Armenia. The people of Zangazur have always been hardworking, engaged in animal husbandry, agriculture, and sericulture. By the decree of the Commander-in-Chief, President Ilham Aliyev, dated July 7, 2021, the Eastern Zangazur economic region was established. This decree restored the historical name of Zangazur to geographical and administrative maps once again. Like other regions of Azerbaijan, Zangazur is rich in folklore.

The folklore treasury of ancient Zangazur is also remarkable for the diversity of its ceremonies, customs, and traditions. As in other parts of the country, Novruz Bayram is celebrated in Zangazur with great enthusiasm and festivity. Ceremonies reflect the historical heritage and identity of every nation. Therefore, preserving them is essential for strengthening national unity and safeguarding cultural heritage. It is the duty of every Azerbaijani citizen to keep these values alive.

Keywords: Azerbaijan, Zangazur, folklore, Novruz, ceremony, tradition.

Hər bir xalqın özünəməxsus mərasimləri və adət-ənənələri onun milli kimliyinin və mənəvi dəyərlərinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu mərasimlər və adət-ənənələr əsrlər boyu formalaşaraq nəsil-dən-nəslə ötürülür, yaşadıqları həm milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, həm də gənc nəslin milli ruhda tərbiyə olunması baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Öz milli kimliyinə sadıq olan, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlayan Zəngəzur əhalisi ata-baba yurdundan didərgin düşsə də, mərasimlərini, adət-ənənələrini, ayin və rituallarını, bir sözlə, şifahi irsini, keçmişini unutmadı, onu yaşadaraq gənc nəslə çatdırmağı bacardı. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bir sıra xarici qüvvələrin hərbi-siyasi dəstəyi ilə hissə-hissə Ermənistanə verilmiş qədim Azərbaycan torpağı Zəngəzurun əhalisi zəhmətsevər olmuş, heyvandarlıq, əkinçilik, baramaçılıq və digər təsərrüfat sahələri, sənətkarlıqla da məşğul olmuşlar.

Azərbaycanın ən qədim mahallarından biri olan Zəngəzur 7824 kv.km ərazisi ilə indiki Ermənistan Respublikasının Qafan, Mehri, Gorus, Sisian və Azərbaycan Respublikasının Qubadlı, Zəngilan, Laçın rayonlarını əhatə edir. “Zəngəzur” sözü təmiz türk mənşəli toponimdir. “Zəngi” – qədim türk tayfasının adıdır və bu gün bu ərazidə mövcud olan bir çox coğrafi adların – Zəngiçay, Zəngilan, Zəngəran, Zəngişalı, Zəngi çayı, Zəngibasar, Zəngilər, Zəngitəpə, Zəngərik, Zəngişanlı, Zəngənə, Zəngan, Zəncan, Zəngilli və s. kimi kənd, çay, dağ adlarının qaynağıdır (1, s.3; 4). 1988-ci ildə təkcə Zəngəzurdə yaşayan azərbaycanlılar deyil, Göyçədə, Dərələyəzdə, İrəvanda, Vedidə – indiki Ermənistan adlanan torpaqlarda yaşayan bütün azərbaycanlılar deportasiya edildi, dədə-baba yurdlarından zorla qovuldular. Kütləvi terrora məruz qalan azərbaycanlılar məcburiyyət qarşısında qalıb Zəngəzuru tərk edəndən sonra, burada onlara məxsus minlərlə tarixi, maddi-mədəniyyət abidələri, məzarlıqlar ermənilər tərəfindən dağıdılaraq məhv edildi. Yaşayış yerlərinin adı dəyişdirildi, azərbaycanlılara məxsus olan bütün izləri silərək bu torpaqlarda onlara aid heç nəyin qalmaması üçün var güclərlə çalışdılar (4; 5).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev çıxışlarının birində demişdir: “Tarix tarixdir. 1978-ci ildə Qarabağda məskunlaşmalarının 150 illiyini qeyd edən ermənilər yaxşı bilirlər ki, onlar bu torpaqlara qonaq kimi gəlmişlər. Nəinki Dağlıq Qarabağ, bugünkü Ermənistan tarixi Azərbaycan torpaqlarında formalaşmışdır. İrəvan xanlığı, Zəngəzur mahalı bizim tarixi ərazimizdir. Xəritəyə baxsaq, görürük ki, vaxtilə Zəngəzuru Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanə vermək nəticəsində böyük türk dünyası coğrafi cəhətdən parçalandı. Yəni Zəngəzurun Ermənistanə verilməsinin çox böyük mənfi mənası var idi. Biz indi iddia etmirik ki, bu torpaqlar Azərbaycana birləşsin. Halbuki hər bir azərbaycanlı, hər bir vətəndaş, hər bir uşaq öz tarixini bilməlidir. Bilməlidir ki, bu bölgələr tarixi Azərbaycan torpaqlarıdır” (7).

Müzəffər Azərbaycan Ordusunun 2-ci Qarabağ müharibəsi zamanı 44 gündə qazandığı tarixi qələbə haqq-ədaləti yenidən bərpa etdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin 7 iyul 2021-ci il tarixli Fərmanı ilə Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu yaradıldı. Bu Fərman qədim Zəngəzur adını coğrafi, inzibati ərazi vahidi olaraq yenidən xəritələrə qaytardı (6).

Zəngəzur Azərbaycanın digər mahalları kimi folklor nümunələri, şifahi xalq yaradıcılığının janrları ilə zəngindir. Qədim Zəngəzurun folklor xəzinəsi həm də mərasimlərin, adət-ənənələrin rəngarəngliyi ilə də diqqəti cəlb edir. Azərbaycan xalqının milli bayramı olan, qışın bitməsinə, soyuğun, şaxtanın, qıtlığın arxada qalmasına, bolluğun, firavanlığın başlamasına, təbiətin yenidən oyanmasına sevinən insanların baharın gəlməsi münasibətilə geniş miqyasda qeyd etdiyi Novruz bayramı Zəngəzurdada da hər zaman zəngin və rəngarəng adət-ənənələr, ayin və rituallarla keçirilmişdir.

Novruz bayramına hər yerdə olduğu kimi, Zəngəzurdada da əvvəlcədən hazırlıqlar görülürdü. Qadınlar yorğan-döşək yükünü, xalça-palazı gün vuran yerlərə sərrib havasını dəyişər, ev-eşikdə yır-yığış edərək səliqə-səhman yaradar, qab-qacağı yuyaraq bayram təmizliyi edərtilər. Bayram süfrəsi üçün müxtəlif şirniyyatlar və yeməklər hazırlanırdı. Bayram xonçasının içinə qoyulması üçün əvvəlcədən buğda da qovrulur (Novruz bayramından öncəki ilaxır çərşənbələrin də hamısında buğda qovrulardı), qoz ləpəsi, mövüc (kişmiş), tut qurusu təmizlənib arıtlanır, səməni cücərdilirdi. Bundan əlavə xonçaya fındıq, badam, meyvə quruları, rəngbərəng boyanmış yumurtalar və şirniyyatlar da qoyulurdu. Bayram xonçasında səmənin ətrafına düzmək üçün əyirdək adlı bir şirniyyat növü də bişirilirdi. Əyirdək un, süd, şəkər tozu və yağdan hazırlanırdı. Kündələnmiş xəmir yastılanır, ortasında deşik açılır, üstünə isə naxış vurulur, sonra isə sacda bişirilirdi. Novruz axşamı yeməklərin şahı sayılan plov (aş) da hazırlanırdı. Xonçaya evdəki insanların sayı qədər rəngbərəng şam da qoyub yandırarlar. Zəngəzurdakı inanclara görə yandırılan bayram şamını yarımçıq söndürmək olmaz. Şam axıra kimi yanıb özü sönməlidir. İnanclara görə kimin adına olan şam ən gec sönsə, evdəki ən uzun ömürlü şəxs də o olacaq.

Zəngəzurdada Novruz bayramında uşaqlar “baca-baca”ya da gedir. Bunun üçün analar bayramdan əvvəl uşaqları üçün bir “torba” və ya “xurcun” tikərdi. Uşaqlar ilaxır çərşənbə axşamı həmin xurcun və ya torbanı götürüb qapı-qapı gəzər, bayram payı istəyərdilər. Onların torbasına boyanmış yumurtalar, şirniyyatlar, meyvə və çərəzlər qoyulardı. Keçmişdə evlərin tikiliş forması fərqli olurdu, hər evin bacası var idi. Uşaqlar da torbaları həmin bacadan evə sallayıb bayram payı istəyirdilər. Buna görə də “baca-baca” deyirdilər. Uşaqlara Novruz bayramında təzə paltar da alınardı (3, s.53).

Zəngəzurda Novruz bayramı təkcə baharın, yaz fəslinin gəlişini yox, həm də insanlar arasında dostluq, birlik, sevgi və barışı da simvolizə edirdi. Bu bölgəyə məxsus ən gözəl adətlərdən biri də bayram zamanı “küsülü qalmamaq” idi. Novruz axşamı ailə böyükləri, yaxın qohumlar və ağsaqqallar il boyu bir-birindən inciyən, qəlbi qırılan, küsülü olanların arasında vasitəçilik edərək onları bir araya gətirər və barışdırardı. Küsülülərin, bir-birindən incik düşənlərin bayram ərəfəsində barışdırılması həm də xalq arasında, cəmiyyət daxilində həmrəyliyin, birliyin bərqərar olmasına da xidmət edirdi. Bu adət həm də ailə və qohumluq, qonşuluq münasibətlərini daha da möhkəmləndirir, insanlar arasında düşmənçilik və kin hissələrinin formalaşmasına imkan vermirdi. Bu mahalın inanclarına görə Novruz bayramı və İlxır çərşənbə axşamı dalaşmaq, bir-birinin xətrinə dəyib pis söz demək, “qeybət qırmaq” olmaz. Həmin günlərdə ancaq yaxşı sözlər danışarlar ki, qarıya qulaq falına gələnlər də yaxşı sözlər eşitsin, arzusu yerinə yetsin.

Zəngəzur mahalında qədim adətlərindən biri də Novruz bayramında gənclərin ağsaqqal, ağbirçək və yaşlı qohumlarını ziyarət etməsi idi. Qohum-əqraba, qonşular da bir-birinə pay apararaq bayramlaşdılar. Adətən cavanlar daha yaşlı qohumlara qonaq gedərək bayram payı aparardılar. Bu adət ailə və cəmiyyət içində böyüklərə, yaşlı nəsələ hörmət, bağlılıq və nəsillərarası münasibətlərin qorunub saxlanmasının bariz nümunəsi sayılırdı. Ağsaqqal, ağbirçəyə, ailə böyüklərinə hörmət göstərmək, onları bayramda ziyarət etmək həm də ailə bağlarını möhkəmləndirməyə xidmət edir. Belə adətlər həm də gənc nəslin milli-mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələndirilməsi baxımından vacib və əhəmiyyətli idi. Çünki uşaqlar və yeniyetmələr böyüklərə ehtiram, hörmət, diqqət və qayğının zəngin milli-mənəvi dəyərlərimizin əsas qayəsi olduğunu, ailə dəyərlərinin nə qədər vacib olduğunu da öyrənirdilər. Bayram zamanı yaşlı nəsli ziyarət etməklə həm də onlara özlərini tənha deyil, əksinə dəyərli və unudulmamış hiss etmələrinə şərait yaradırdı. Adətən ailə, qohumluq bağlarının çox güclü olduğu cəmiyyətlər daha sabit, mehriban, sağlam və dayanıqlı olur.

Zəngəzurda Novruz hazırlıqları zamanı “itburnu turşusu” adlanan xüsusi bir təam da düzəldərdilər. Kənd yerlərində bir neçə qonşu qadın köməkləşərək turşunu hazırlayardı. Böyük qazanlarda bişirilən bu dadlı təamdan mütləq digər qonşulara, qohumlara da pay verilərdi. Bu təamın adının turşu olmasına baxmayaraq özü şirin olurdu. Çünki itburnu turşusunun içərisinə müxtəlif ədvalar, düyü və şəkər tozu da qatılırdı. Novruzda qadınlar həm də doşab halvası hazırlayardılar. Bayramdan qabaq hamı vəfat edən əzizlərini, doğmalarını yad edər, bu halva da həmin mərasim zamanı paylanardı. Novruz bayramı üçün xüsusi çörək də hazırlanırdı. Bu çörəyin xəmiri su ilə yox, südlə yoğurardı. Deyilənə görə, bunun da mənası yeni başlanan ilin bərəkətli və uğurlu olması idi (8).

Zəngəzur mahalında həm Novruz axşamı və həm də İlxır çərşənbə axşamı həyətlərdə ocaq qalanır, bütün ailə üzvləri ocağın başına toplaşardı. Ağsaqallar söyləyirdilər ki, Novruz tonqalını hər kol-kosdan yandırmazlar. Ona görə də bayramdan günlər öncə gənc oğlanlar hər gün dəstə ilə dağlara, meşələrə gedərək xüsusi kol qırıb toplayardılar. Həmin kolun adına “itdəyməz”, “gəvən” deyirdilər. Bayram axşamı yalnız həmin koldan tonqal qalayardılar. Belə kollardan hazırlanan tonqal gec sönər, gur yanar, həm də hisi olmazdı. Kənd yerlərində evində oğlan uşağı olmayan, qocaların, tənha yaşayan qadınların qapısında yaxın qonşuların, qohumların oğlan uşaqları mütləq gedib tonqal qalayardı (8).

Zəngəzurdə “qədir saxlamaq” adlı bir İlxır çərşənbə adəti də var. Bu adətə “qədir gecəsi” də deyilir. Bayram günü günortadan sonra on-on beş nəfərlik dəstələr halında kənddəki başqa-başqa evlərdə oğlanlar ayrı, qızlar da ayrı toplaşardılar. Toplaşmaq üçün adətən böyük evlər (damlar) seçilərdi. Hərə öz evindən özüylə düyü, ət, yağ, un, şəkər tozu, meyvə, şirniyyat, bir sözlə kimin gücü nəyə çatırdısa, aparırdı. Ev sahibi cavanların köməyiylə gətirilən azuqələrdən yemək, şirniyyatlar hazırlayırdı. Yemək də əsasən plov (aş) olurdu. Yeməklər, şirniyyatlar hazırlanandan sonra cavanlar bir yerə toplaşardı. Süfrə açılar, hamı bayram yeməklərindən dadardı. Daha sonra cavanlar içlərindən özlərinə sözükeçən, bacarıqlı birini şah seçərdilər. Şah da özünə vəzir, vəkil təyin edərdi. Onlar evdə hündür bir yerdə əyləşirdilər. Şah əmr verməyə başlayırdı. Məsələn, şah deyirdi: Şaham, əmr edirəm. Bir dəstə qulaq falına getsin, bir dəstə bulaqdan su gətirməyə getsin, bir dəstə həyətdə ocaq qalasın. Beləliklə, şahın verdiyi bütün əmrlər yerinə yetirilirdi. Əmrə tabe olmayanlar müxtəlif üsullarla cəzalanardı. Cəza da başqa bir işin görülməsi üçün göndərilməkdən ibarət olurdu (3, s.53). Qaranlıq düşəndən sonra oğlanlar kosa və keçəl paltarında dəstə ilə qızların olduğu evə gələr, məzəli hərəkətlər, rəqslər edərək bayram payı istəyərdilər. Qızlar səhərə kimi oyaq qalır, yanıltmac, bayatı, haxışta deyirdi. Bəzən də yallı gedər, rəqs edərdilər. Səhərə yaxın, hava tam işıqlanmamış oğlanlar və qızlar əllərində “lopa” ilə dəstə-dəstə arx, bulaq, çay kənarına gedərdi. Lopanı hazırlamaq üçün uzun bir ağacın başına parça bağlayırdılar. Parçanın üstünə yağ və ya neft tökərdilər. Baba-bacaya gedəndə, su üstünə gedəndə məşəl kimi yandırılıb əldə tutulan topa ilə qaranlıqda ətrafı işıqlandırırdılar. Suyun kənarında hamı əl-üzünü yuyar, “azarım-bezarım, ağrım-acım, xəstəliyim, dərdim-bələm bu su ilə getsin” deyərək sonra suyun üstündən tullanardı. Hava işıqlananda təzələnmiş sudan qablara doldurub özlərilə aparardılar. Sudan qapı-bacaya, evin küncələrinə, su üstünə gedə bilməyənlərin üzünə çiləyərdilər. Bayramın səhəri bulaq üstə gedəndə su ilə doldurduqdan sonra səhəngin, su qablarının içərisinə daş da atardılar. Həmin daşlardan gətirib un çuvalına, evin küncələrinə də atırdılar. Səhəngdəki daşlar suyu qurtarana kimi, evin küncələrindəki daşlar isə növbəti Novruz bayramına kimi qalardı (2, s. 311).

Mərasimlər, adət-ənənələr hər bir xalqın tarixi keçmişini və onun kimliyini ifadə edir. Ona görə də onların yaşadılması həm milli birliyin möhkəmləndirilməsi, vətənpərvərlik hissinin daha da gücləndirilməsi, həm də milli mədəniyyətin qorunub saxlanması baxımından əvəzsiz rola malikdir. Bu dəyərləri yaşatmaq isə hər bir Azərbaycan vətəndaşının borcudur. Apardığımız araşdırmalardan görünür ki, ötən yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq dədə-baba yurdumuz, ən qədim mahallarımızdan biri olan Zəngəzur hissə-hissə mənfur qonşularımıza xarici qüvvələrin təsiri ilə veriləndən sonra oranın əhalisi öz qədim adət-ənənələrini, mərasimlərini, ayin və rituallarını unutmamış, qoruyub saxlamışdır. Zəngəzur əhalisindən toplanılan folklor örnəkləri həm də Zəngəzurun tarixini, qədim yurd yerimiz olmasını əks etdirir. Zəngəzur əhalisinin yaddaşlarda qoruyub saxladığı şifahi irs nəsil-dən-nəslə ötürülərək günümüzədək çatmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Zəngəzur folkloru: elmi araşdırmalar və qənaətlər (tərtibçi: İlkin Rüstəzadə). Bakı: "Elm və təhsil", 2021, 300 s.
2. Zəngəzur folklor örnəkləri. I cild (tərtibçi: İlkin Rüstəzadə). Bakı: "Elm və təhsil", 2021, 356 s.
3. Zəngəzur folklor örnəkləri (tərtibçi: Etibar Talıblı). II cild. Bakı: "Elm və təhsil", 2022, 432 s.
4. www.zengezur.com/KITABLAR/Zengezur-kitab-1.pdf
5. www.aztc.gov.az/az/posts/id:1310
6. www.president.az/az/articles/view/52389
7. www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2012/mart/241134.htm
8. www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2011/mart/164618.htm

